

سرگذشت نام ایران

محمدمهدی احدیان

دانش آموخته زبان های باستانی

آوای خاور

تهران، ۱۳۹۸

ناشر ایران شناسی و خاورشناسی

نشانی: ایران. تهران. خیابان انقلاب. خیابان منیری جاوید (اردیبهشت) کوچه مبین، شماره ۴. پخش ققنوس

ارتباط مستقیم با شماره‌های زیر.

Www.avayekhavar.ir

info@avayekhavar.ir

Telegram & Tel: (+98) 930 554 0308

Tel: (+98) 21 888 956 21

Fax: (+98) 21 364 264 58

سرگذشت نام ایران

مؤلف: محمدمهدی احدیان

ناشر: آوای خاور

طراح جلد: استاد قباد شیوا

چاپ: لوح

چاپ اول: بهمن ۱۳۹۸

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

قیمت: ۷۵۰۰۰ ریال

ISBN: 978-600-9923-34-2

همه حقوق چاپ این کتاب محفوظ است. هر گونه چاپ یا نسخه‌برداری اعم از زیراکس، بازنویسی، ذخیره‌سازی کامپیوتری و انتشار اینترنتی بدون مجوز کتبی ممنوع است.

سرشناسه	:	احدیان، محمد مهدی، ۱۳۵۴ -
عنوان و نام پدیدآور	:	سرگذشت نام ایران/ نویسنده محمد مهدی احدیان.
مشخصات نشر	:	تهران: آوای خاور، ۱۳۹۸.
مشخصات ظاهری	:	۴۶۲ ص.
فروست	:	گنجینه ایران شناسی؛ ۶.
شابک	:	978-600-9923-34-2
وضعیت فهرست نویسی	:	فیا
یادداشت	:	کتابنامه.
موضوع	:	ایران — نام
موضوع	:	Iran -- Name
رده بندی کنگره	:	۶DSR
رده بندی دیویی	:	۹۱۵/۵۰۰۳
شماره کتابشناسی ملی	:	۵۹۶۵۰۵۸

فهرست مطالب

پیشگفتار.....	۱
مقدمه.....	۵
۱- ریشه‌های تاریخی نام ایران.....	۹
واژه ایران از دیدگاه زبان‌شناسی تاریخی (۹) و ویژگی‌های فرهنگ آریایی (۱۳) آریاییان پیش از ماد و هخامنشی (۱۵) میتی‌ها در آسیای صغیر (۱۶) کاسی‌ها در بین‌النهرین (۱۸)	
۲- آریا در ادبیات ودایی و اوستایی.....	۲۱
«آریا» در ودا (۲۲) «آریا» در اوستا (۲۳) ایرانیچ (۲۴) آریا و ناآریا (۲۵) شواهد واژه آریا در اوستا (۲۶) سلم و تور (۳۳)	
۳- آریا در دوره ماد و هخامنشی.....	۳۹
نمود آریایی مادها (۳۹) نمود آریایی هخامنشیان (۴۳) مفهوم آریایی و آریایی‌چهر در کتیبه‌های هخامنشی (۴۵) نسب آریایی (۴۵) زبان آریایی (۵۲) اهورمزدا خدای آریاییان (۵۴) نمود سیاسی آریا در سرزمین‌های هخامنشیان (۵۵) آریا در نام‌های دوران هخامنشی (۵۷) هخامنشیان و تداوم سنت‌های ماد (۶۱) هخامنشیان و آیین زردشت (۶۲) مفهوم آریایی در هزاره اول پیش از میلاد (۶۴)	
۴- آریا و ایران در دوره اشکانی و ساسانی.....	۶۷
نمود آریایی اشکانیان (۶۷) ایران و آریا در زمان ساسانیان (۷۲) نام ایران در اسناد رسمی ساسانیان (۷۳) شواهد نام ایران در کتیبه‌های شاهان ساسانی (۷۸) نام ایران در نوشته‌های مزدیسنی (۸۳) واژه ایران نزد پیروان ادیان غیر مزدیسنی (۸۴) دین و دولت ساسانی (۸۷) آریا در دوره ساسانی، تعبیری قومی یا نژادی؟ (۹۰) واژه ایران در نام‌ها، القاب و عناوین ساسانیان (۹۲) شواهد نام ایران در ادبیات پهلوی (۹۳) آلان (۱۱۹) آریا در منابع ارمنی (۱۲۰) آریا و آزادگی (۱۲۰) چهر آزاد (۱۲۲) احرار و آزادگان (۱۲۴)	
۵- نام ایران در دوره اسلامی.....	۱۳۵
واژه «ایران» برای اشاره به تاریخ باستانی (۱۳۷) تاریخ روایی یا تاریخ ملی ایران (۱۳۷) ایران به عنوان نام جغرافیایی (۱۴۵) هفت اقلیم (۱۴۷) شواهد اشاره به ایران باستان (۱۵۲) واژه «ایران» برای اشاره به دوره اسلامی (۱۷۶) شواهد سده اول تا چهاردهم هجری (۱۷۷)	
۶- گفتار پایانی.....	۳۹۵
نقشه‌های تاریخی.....	۴۰۵
منابع.....	۴۰۹
نمایه.....	۴۲۵
فهرست تفصیلی «شواهد نام ایران».....	۴۵۱

این کتاب که حاصل دست بر آوام بردن است،

تقدیم به همه کسانی که ایران را دوست دارند.

از صدای سخن عشق ندیدم خوش تر یادکاری که در این کنبه دوار بماند

پیشگفتار

نام‌های جغرافیایی یا جاینام‌ها واژگانی هستند که از دیدگاه زبان‌شناختی، تاریخی، جغرافیای تاریخی و پژوهش‌های فرهنگی و سیاسی دارای اهمیت‌اند. توپونیمی یا جاینام‌شناسی به بررسی علمی جاینام‌ها از ابعاد مختلف پرداخته و آن‌ها را با محوریت زبان‌شناسی تاریخی و در نظر گرفتن اطلاعات تاریخی و جغرافیایی بررسی می‌کند. جاینام‌شناسی همچنین جاینام‌ها را از نظر نوع، خُرد یا کلان بودن و ساختار صرفی طبقه‌بندی می‌کند. آگاهی‌های به دست آمده از پژوهش‌های جاینام‌شناختی، ارزش جاینام‌ها را آشکار می‌کند و ابعاد مختلف‌شان را می‌نمایاند. شناخت تاریخ خود واژه و تاریخ مرتبط با مکان جغرافیایی از نتایج مهم جاینام‌شناسی است زیرا هر جاینام از نظر زبان‌شناختی، معنی و تاریخ ویژه خود را دارد و هیچ جاینامی بی‌معنی نیست. زبان‌شناسی تاریخی از طریق ریشه‌شناسی در زمانی (*diachronic etymology*) ما را به معنای متقدم یا معنای تاریخی جاینام‌ها می‌رساند. جاینام‌های تاریخی به دلیل نگهداشت اطلاعات تاریخی در خود، در زمره میراث تاریخی و فرهنگی بوده و پاسداشت آن‌ها حفظ میراث تاریخی تلقی می‌شود.

نام ایران با اهمیت‌ترین کلان‌جاینام در تمدن غرب آسیا است که در عرصه‌های تاریخ، جغرافی، فرهنگ و سیاست مشهور است. تداوم کاربرد جاینام ایران طی دو هزاره اخیر درحالی که خاستگاه و ریشه آن را تا ۳۷۰۰ سال پیش می‌توان جستجو کرد، اهمیت

تاریخی این کلان‌جاینام را در تمدن بشر نشان می‌دهد. ایرانی بودن، نه از جنبه انتساب به کشور یا مرزهایی جدید با این نام، بلکه به عنوان مشخصه تمایز قومی یا فرهنگی، ریشه‌هایی دارد که برخی به دوران تاریخی هخامنشی و ماد، و برخی به دوران اساطیری هندوآریاییان می‌رسد اما تحولات دوره ماد و هخامنشی آغازگر پیدایش آگاهی جمعی جدیدی بود که در ایران‌شهر ساسانی نمود پیدا کرد. از آغاز دوران ساسانیان، ایران در چهارچوب هویت سیاسی و مرتبط با نام کشور و حاکمیت بر قلمروی سیاسی سربرآورد و ایرانی بودن معنایی جدید و از جهاتی قابل مقایسه و نزدیک به هویت‌های ملی عصر مدرن یافت. احساس تعلق جمعی به مؤلفه‌های تمایز سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایران‌شهر و آنچه هویت کهن ایرانی بود در سراسر دوران اسلامی به شکل‌های گوناگون تداوم یافت.

چگونگی پیدایش و تکوین نام ایران، معنای تاریخی واژه ایران و آریان، شواهد نوشتاری برجای مانده از نام ایران در منابع مکتوب و مفهوم برخی واژگان مرتبط با آن از جمله آریا و عراق، موضوعاتی است که این کتاب به آن‌ها می‌پردازد. کوشیده‌ام بنیان مباحث، متن‌ها و شواهد دست‌اول تاریخی و قول صاحب‌نظران جهانی باشد. از آنجا که نام ایران میراثی برجای مانده از ایران باستان است، پژوهش درباره آن حاصل بررسی نوشته‌های باستانی، کتیبه‌ها، متن‌های باستانی و نتایج علمی مرتبط با تاریخ ایران باستان است که طی دو سده اخیر توسط ایران‌شناسان به انجام رسیده است. از دانشمندان صاحب‌نظر در موضوع نام ایران میتوان ژوزف مارکوارت، ارنست هرتسفلد، دیوید مکینزی، آرتور کریستنسن، کریستین بارتلمه، هرن اشمیت، گاردو نیولی، هرولد بیلی، مانفرد مایرهوفر و رودیگر اشمیت را نام برد. نیولی، دانشمند ایتالیایی، برجسته‌ترین پژوهش‌ها درباره نام ایران ارائه کرده است. استاد ابراهیم پورداود، دکتر محمد معین، علامه دهخدا، علامه محمد قزوینی، ملک‌الشعرا محمدتقی بهار، دکتر محمود افشار، دکتر محمد مقدم، دکتر صادق کیا، دکتر احسان یارشاطر، دکتر محمد محمدی‌ملایری، دکتر محمدجواد مشکور، دکتر جلال متینی، دکتر مهرداد بهار، استاد جلال خالقی‌مطلق، دکتر تورج دریایی و دکتر محمدتقی راشد محصل از جمله دانشمندان ایرانی هستند که مقالات علمی درباره نام ایران به فارسی ارائه کرده‌اند و این کتاب بر تألیف نظرات و نوشته‌های آنان استوار است.

نگارنده کارشناس ارشد فرهنگ و زبان‌های باستانی بوده و پیش‌تر در زمینه جاینام‌شناسی و جاینام‌های ایران پژوهش‌هایی داشته و مقالاتی منتشر نموده است از جمله «درآمدی بر جاینام‌شناسی ایران»، «بررسی کلان‌جاینام‌های استان همدان» و «بررسی ریشه‌شناختی دو جاینام آدرپانا و نهاوند». این کتاب در آغاز، پژوهشی بود برای نوشتن مقاله‌ای درباره «کلان‌جاینام ایران» اما شواهد نوشتاری پرشمار در منابع تاریخی و نتایج جدید حاصل از پژوهش، نویسنده را ترغیب کرد کتابی در این موضوع فراهم آورد. مهم‌ترین دستاورد این پژوهش، رسیدن به دیدگاهی کلان و یکپارچه درباره پیدایش و تداوم مقوله‌ای به نام ایران است. نیولی در کتاب خود به نام ایده ایران، بر برآمدن ایرانشهر ساسانی تمرکز داشت. در کتاب حاضر به ریشه‌های باستانی این ایده، گسترش آن تا پیدایش واقعیت اجتماعی بزرگتری به نام ایرانشهر در دوره ساسانی، تداوم ابعاد واقعیتهای شکل گرفته به نام ایران در دوره اسلامی و تبلور آن در دوره مدرن پرداخته شده است.

تألیف پیش‌رو که بیش از سه سال (۱۳۹۰-۱۳۹۳) زمان برده است با مجموعه بزرگی از شواهد نوشتاری مرتبط با نام ایران همراه است که می‌تواند برای دیگر پژوهش‌های تاریخی، اجتماعی و تاریخ سیاسی ایران نیز کارساز باشند. از آنجا که در گردآوری شواهد نام ایران تکیه بر کتابخانه شخصی بوده است باور دارم شواهد نام ایران بسی بیش از بضاعت این مکتوب است. شواهد ارائه شده^۱، از دوره باستان تا معاصر پیش می‌آیند تا روایت یکپارچه‌ای به دست دهند و بیش از سه هزار و پانصد سال تاریخ را در بر می‌گیرند. این شواهد از منابع به زبان‌ها و خط‌های گوناگون از جمله چندین زبان باستانی گردآوری شده است. در نقل اسامی از زبان‌های کهن، علاوه بر آنکه مطابق قواعد مرسوم در زبان‌شناسی تاریخی آوانویسی و گاه حرف‌نویسی شده است، کوشش شده با الفبای فارسی و حرکات نیز آوانویسی شود. در نقل شواهد از منابع فارسی و عربی دوره اسلامی ترجیح داده شده رسم‌الخطی که از آنها در دست بوده عیناً رعایت شود، ازین‌رو گاه با چند نوع نگارش واژگان و به‌ویژه اعلام مواجهیم. در دیگر نوشته‌ها، در نظر بوده دستور خط فرهنگستان رعایت شود اگرچه رسم‌الخط هزارساله فارسی، پیوسته‌نویسی تکواریها در

۱- بیش از ۳۳۰ منبع مختلف. نگاه کنید به «فهرست تفصیلی نام ایران» در پایان همین کتاب، صفحه ۴۵۱.

واژگان مرکب و نیز پیوستن حروف اضافهٔ متقدّم به واژهٔ پس از خود را مجاز می‌داند. شواهد متعدد از منبع واحد، برای حفظ پیوستار روایت، با «نیز» و «و نیز» در پی هم آورده شده است که مطابق سنت نوشتاری تاریخ بیهقی است.

از استاد قباد شیوا که کتاب را به هنر خویش مفتخر ساخته و جلد کتاب را طراحی کرده‌اند سپاسگزارم. از آقای دکتر آرمان بختیاری، استاد فرهنگ و زبان‌های باستانی دانشگاه بوعلی‌سینا که با خواندن پیش‌نویس و نسخهٔ نهایی کتاب، نکات بسیار و ارزشمندی ارائه نمودند، همچنین از آقای دکتر بهزاد معینی‌سام استاد فرهنگ و زبان‌های باستانی و آقای سلیمان مختاری مدیر انتشارات آوای خاور و نیز از همهٔ کسانی که در آماده‌سازی کتاب به نگارنده یاری رساندند به‌ویژه خانم فریبا حیرانی و آقای رضا مسلمی که با مطالعهٔ نسخهٔ نهایی کتاب پیشنهادات ذی‌قیمتی ارائه نمودند و از هنرمند فرهیخته آقای بابک روشنی‌نژاد، مهندس باقر قوام‌پور و آقای مهدی به‌خیال که برای انتشار کتاب تلاش کردند بسیار سپاسگزارم. از خانواده‌ام، مادرم زهرا بابایی‌پور و پدرم محمدهادی احدیان که قصور خدمت نگارنده را در دورهٔ تألیف کتاب متحمل شدند سپاسگزاری می‌کنم و سرانجام با پذیرش این امر بدیهی که این کتاب، می‌تواند دارای نقص‌ها و کاستی‌های بسیاری باشد، آمادگی خود را برای دریافت نظرات انتقادی و اصلاحی برای بهبود آن، اعلام می‌کنم. از استادان و خوانندگان گرامی خواهشمندم از لغزش‌ها و اشتباهاتی که در این چاپ مشاهده می‌کنند، نگارنده را مطلع ساخته و مرا مرهون احسان خود نمایند.^۱

کتاب به دست مؤلف تایپ، ویراستاری و صفحه‌آرایی شده و نهایتاً با سرمایه شخصی به چاپ رسیده است. از کسانی که مایلند این کتاب از طرف آنان به کتابخانه‌ها هدیه شود یا می‌خواهند در چاپ و انتشار شمار بیشتری از این کتاب به مؤلف یاری رسانند دعوت می‌شود به سامانهٔ اینترنتی کتاب^۲ مراجعه نمایند.

محمد مهدی احدیان

همدان، آذر ۱۳۹۸

۱- ایمیل مؤلف: m.ahadian@gmail.com

۲- وب سایت دائمی کتاب: www.iran-name.ir

مقدمه

دو هزار سال از کوچ آریاییان به سرزمین‌های ایرانی گذشت تا واژه «ایران» و معادل آن «آریان» برای نامیدن سرزمین‌های غرب آسیا، از سند تا فرات، به کار رفت و حدود دو هزار سال است که این نام کاربرد دارد. این کتاب داستان نام ایران و سرگذشت شگفت‌انگیز آن است و مجموعه‌ای بزرگ از شواهد تاریخی نام ایران را ارائه می‌کند. کتاب با معرفی آریاییان و ویژگی‌های فرهنگی آنان آغاز می‌شود و به کاوش ریشه‌های نام ایران در کتیبه‌ها و نوشته‌های باستانی غرب آسیا می‌پردازد، آنگاه به معنی و مفهوم واژه ایران پرداخته و با بررسی انواع نوشته‌های تاریخی، تا عصر ما پیش می‌آید. روایت پیش روی، حاصل پژوهش‌های زبان‌شناسی تاریخی و کنکاش در تاریخ و ادبیات چهار هزار ساله است.

نام «ایران» مهم‌ترین جاینام^۱ در حوزه تمدن ایرانی و غرب آسیا است. ردپای این نام در متن‌های گوناگون دوره‌های تاریخی به زبان‌های مختلف برجای مانده است. دیرینگی نام «ایران» و ارتباط آن با واژه کهن‌تر «آریا» و معنای افتخارآمیز آن در منابع تاریخی مورد توافق عموم دانشمندان است اما زمان و چگونگی ورود و تداوم این نام در حوزه جغرافی و سیاسی جهان مورد بحث بوده است. از دیدگاه جاینام‌شناختی^۲، واژه «ایران» کلان‌جاینامی تاریخی اما زنده در عرصه‌های جغرافیایی، فرهنگی، سیاسی و جغرافیای سیاسی است. جاینام‌شناسی یا

۱- جاینام/ جای‌نام: *toponym* ترکیب اضافه مقلوب از «نام جای»، نام جغرافیایی.

کلان‌جاینام: نام جغرافیایی بزرگ، *macro-toponym*.

۲- جاینام‌شناسی: علم بررسی جاینام‌ها، *toponymy*.

بررسی علمی جاینام‌ها، بر مبنای داده‌های تاریخی و جغرافیایی در کنار نتایج بررسی‌های زبان‌شناسی تاریخی مربوط به آن‌ها انجام می‌شود. نتایج به‌دست‌آمده از جاینام‌شناسی نشان می‌دهد که هر نام جغرافیایی چگونه شکل گرفته و چه مراحل زبان‌شناختی را از سر گذرانده است، به چه محدوده جغرافیایی اطلاق می‌شده، چه تاریخی را در خود نهفته دارد و چه مردمانی و بر مبنای چه تفکری آن نام را برگزیده‌اند.^۱

در اسناد تاریخی به زبان‌های غیرایرانی و به دلایل تاریخی معمولاً «ترجمه نام ایران» در آن زبان‌ها (مثلاً «فارس» و «پرشیا») به کار رفته است و نه خود واژه «ایران». در این کتاب مجموعه‌ای از شواهد تاریخی نام ایران، از کهن‌ترین نوشته‌های جهان تا پایان دوره قاجاری، با تأکید بر واژه «ایران» و نه معادل‌ها و ترجمه‌های آن در زبان‌های دیگر، ارائه شده و تاریخ واژه ایران با اشاره به ابعاد گوناگون آن به‌دست داده شده است.

اسناد نوشتاری کم‌شماری از ایران‌باستان برجای مانده است اما مهم‌ترین آن‌ها، سکه‌ها و سنگ‌نبشته‌های دولت‌های هخامنشی، ساسانی و کوشانی است که همگی نمود آریایی-ایرانی دارند؛ به طوری که صورت‌هایی از واژه «آریا» یا «ایران» در آن‌ها ذکر شده است. مجموعه‌ای از نوشته‌ها و کتاب‌ها به زبان اوستایی و زبان‌های ایرانی‌میانیه نیز برجای مانده است که شامل کتاب اوستا و نوشته‌های دینی زردشتی، مانوی، مسیحی و بودایی و برخی کتاب‌های غیردینی فارسی‌میانیه است. در این نوشته‌ها نیز با وجوه گوناگون جغرافیایی، دینی، اساطیری و سیاسی واژه آریا یا ایران روبرو هستیم.

آریایی بودن در دوره ماد و هخامنشی وجه مشترک هویت طوایف ایرانی بوده است و آگاهی آنان از این هویت، در آثار و گزارش‌های تاریخی نمود یافته است. نام ایران از همان هویت مشترک ایرانیان برخاست و در دوره ساسانی به نماد اتحاد در برابر روم تبدیل شد. نقش برجسته شاپور اول، دومین پادشاه ساسانی، درحالی که سوار بر اسبی باشکوه است و والرین امپراتور روم در برابرش زانو خم کرده است، به همراه کتیبه مفصلی بر دیوار کعبه زردشت که ماجرای پیروزی شاپور بر روم را به زبان یونانی و دو زبان ایرانی پارسیگ و پهلوانیگ روایت می‌کند (تصویر ص ۴۰۳)، تصویر تولد «نام ایران» در ادبیات سیاسی جهان

۱- نک. احدیان و بختیاری (۱۳۸۸) «درآمدی بر جاینام‌شناسی ایران»، نشریه دانشگاه فردوسی، پیاپی ۱۶۵.

است. سقوط ساسانیان خللی در آگاهی ایرانیان از ایرانی بودن و نام سرزمین‌شان ایران پدید نیاورد، آنچنان که نوشته‌های فارسی و دیگر منابع دوره اسلامی طی هزار سال به طور پیوسته دربردارنده نام ایران بوده‌اند. در فصل پنجم کتاب، شواهد دوره اسلامی به تفکیک هر سده ارائه شده است.

یکی از مؤلفه‌های مؤثر بر هویت ملی یک کشور، نام آن کشور است که در ایجاد، حفظ، یکپارچگی و وحدت ملی آن کشور تأثیرگذار است.^۱ هویت ملی ایرانی شامل چهار مؤلفه اصلی «سرزمین»، «تاریخ»، «فرهنگ» (شامل: زبان، دین، مجموعه آیین‌ها و سنت‌ها) و «حکومت» است.^۲ در این کتاب خواهیم دید که نام ایران با همه چهار مؤلفه هویت ملی و اجزای آن پیوندهای تاریخی دارد. ممکن است در دوره مدرن، دیدگاه‌های ناقص، یکسویه یا افراطی، افق نگاه به نام ایران را برسازد و معانی تاریخی «ایران»، «ایران زمین» و «ایران شهر» را دچار آشفتگی نماید. چنین آشفتگی‌هایی می‌تواند در درک معنای تاریخی «ایرانی بودن» که سده‌های متمادی در تمدن غرب آسیا کاربرد داشته سردرگمی ایجاد کند، هویت تاریخی مربوط به آن را معشوش نماید و از طریق آن بر هویت ملی مدرن نیز اثر گذارد. نام ایران همچنین در حوزه جغرافیای غرب و میانه آسیا، گستره‌ای مرزمند و شناخته شده بوده که از رود سند تا فرات، از آسیای مرکزی تا غرب آسیا را دربرمی‌گرفته است. با معرفی اسناد تاریخی به وجه جغرافیایی نام ایران و ایران زمین نیز خواهیم پرداخت.

۱- نک. حافظ‌نیا، ۱۳۸۱، ص ۹

۲- احمدی، ۱۳۸۷، ص ۲۵